

MARIONA VERNET I PONS

L'ASPECTE VERBAL ENTRE EL PROTOINDOEUROPEU I EL LLATÍ

0. INTRODUCCIÓ

L'objectiu principal d'aquest article té com a punt de mira l'aspecte verbal del protoindoeuropeu (pie.) en relació a l'evolució que patí el seu sistema verbal fins a esdevenir el que coneixem avui com a sistema verbal de les llengües itàliques, especialment del llatí. A l'hora d'abordar l'aspecte verbal pie., serà imprescindible fer referència a tot el sistema verbal reconstruït pel pie. ja que, com tindrem l'oportunitat de veure, l'aspecte verbal constitueix el nucli de tot aquest engranatge. D'acord amb aquests plantejaments, he organitzat l'article en dos grans blocs: el primer se centrarà en el sistema verbal pie., i el segon analitzarà el sistema verbal del llatí i l'oscumbre des d'un punt de vista diacrònic.

Ja des dels començaments de la lingüística indoeuropea, el sistema verbal de les llengües indoeuropees cridà l'atenció a estudiosos com Bopp, considerat, juntament amb Rask, pare d'aquesta disciplina. En la seva obra fundacional *Über das Konjugationsystem der Sanskrit Sprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache*, publicada el 1816, Bopp comparà el sistema de conjugació del sànscrit juntament amb el del grec, del llatí, del persa i del germànic. Durant aquests prop de dos segles que separen l'obra de Bopp de les investigacions més actuals, s'han produït grans avenços dins de la nostra disciplina, començant per aportacions tan importants com la constatació del canvi lingüístic i l'evolució diacrònica de les llengües, que els neogramàtics plasmaren a través de la noció de llei fonètica, durant la segona meitat del s. XIX, o el desxiframent de l'hittita a principis del s. XX, que donava fe de l'existència de les laringals indoeuropees i oferia les eines per reconstruir un siste-

ma fonològic per al *pie.* molt més acurat, al mateix temps que obligava a replantejar qüestions fonamentals de fonologia i morfologia *pie.* Durant aquests darrers vint anys les investigacions sobre el sistema verbal *pie.* han avançat moltíssim, especialment gràcies a les aportacions de Rix i els seus col·laboradors, que el 2001 publicaren un diccionari etimològic dels verbs indoeuropeus, conegut amb les sigles *LIV* (*Lexikon der indogermanischen Verben*). L'obra, a part de recopilar les arrels verbals reconstruïdes pel *pie.* a través del testimoni de les llengües indoeuropees, és també una proposta de sistematització de tot el sistema verbal *pie.*, d'acord amb els diferents tipus de temes primaris que es poden reconstruir. L'article que presentem a continuació mostrarà la visió més recent que tenim dels sistema verbal *pie.* i del sistema verbal llatí, una reconstrucció, emperò, que ha estat possible gràcies a l'esforç que els indoeuropeistes hi han dedicat durant aquests dos segles d'investigacions prèvies i que té el seus orígens en l'obra de Bopp.

1. EL SISTEMA VERBAL PIE

1.1. Aspecte i Aktionsart

D'acord amb la reconstrucció actual del sistema verbal *pie.*, aquest s'organitza, en un primer nivell, a l'entorn de dues dimensions: l'aspectual (dimensió gramatical) i la d'*Aktionsart* (dimensió lèxica). L'aspecte proporcionava a l'arrel verbal el tret perfectiu (o puntual) o el tret imperfectiu (o duratiu) de l'acció verbal. L'*Aktionsart*, en canvi, modificava el significat bàsic de l'arrel verbal ja que feia referència al procés de l'esdeveniment verbal i al seu agent o pacient, com per exemple, en el cas dels verbs causatius, dels verbs iteratius, etc. La coexistència d'aquestes dues dimensions dins del sistema verbal *pie.*, difícil d'explicar, ha fet pensar en un estadi anterior més regular en què només existia la dimensió d'*Aktionsart* i que a partir d'aquesta s'hauria originat la dimensió aspectual. D'aquesta hipòtesi, però, en parlarem al final d'aquesta primera part.

A la categoria d'aspecte, en un segon estadi, se li acabà afegint la noció de temps, de manera que l'aspecte perfectiu acabà vinculant-se

per defecte amb el pretèrit puntual o aorist, i l'aspecte imperfectiu, amb el present (duratiu per si mateix) i el perfet, que en origen era estatiu i, per tant, duratiu. El que acabo d'explicar suara té un reflex claríssim en l'anàlisi morfològica dels verbs reconstruïts pel pie.

D'acord amb aquesta anàlisi, al centre del sistema verbal pie. trobem l'arrel o morfema lèxic a partir del qual es formaven, d'una banda, els tres temes aspectuals primaris (el tema de present, el tema d'aorist i el tema de perfet) i, de l'altra, el temes primaris d'*Aktionsart*. En pie., els temes verbals primaris es formaven o bé directament a partir de l'arrel verbal (present radicals, aoristos radicals), o bé mitjançant el conglomerat arrel verbal + sufix(os) primari(s).¹ L'aspecte imperfectiu (duratiu) i l'aspecte perfectiu (puntual) s'expressaven en pie. a través dels tres temes: l'aspecte perfectiu, mitjançant el tema d'aorist; l'imperfectiu, gràcies al tema de present i de perfet. Aquest darrer assignava al subjecte de l'oració un estat que era ocasionat per una acció precedent, per exemple, perfet pie. **uoǵd-e* 'ha vist > sap' (gr. *oīde*, alem. *weiß*), de l'arrel **ueǵd-* 'percebre, veure' (llat. *videō* 'veure'). Aquesta antiga funció apareix conservada encara en els anomenats *Präteritopräsentia* (verbs que es flexionen com un pretèrit (← *perfet) i que tenen un significat de present) del llatí (*meminī* 'penso', *nōvī* 'sé', *ōdī* 'odio') i de l'alemany (*weiß*, *mag*, *kann*, *darf*, etc.).

A part de l'aspecte (dimensió gramatical), l'*Aktionsart* (dimensió lèxica) tenia també un rol central en la formació dels temes primaris. El pie. coneixia cinc temes primaris d'*Aktionsart*: el causatiu-iteratiu, el desideratiu, l'intensiu i possiblement el fientiu i l'essiu, tot i que aquestes dues darreres categories no hagin estat acceptades per tota la comunitat investigadora (veg. *LIV*: 22-25; JASANOFF, 2002-03; per un estat de la qüestió, veg. VERNET, 2008: 23-33).

En pie., i d'acord amb el que acabem d'explicar, es podien crear diferents temes aspectuals i d'*Aktionsart* a partir d'un tema bàsic no marcat. En el cas de l'arrel **men-* 'pensar' (significat bàsic puntual), per exemple, hi havia, en primer lloc, com a tema no marcat, un aorist

1. A partir d'ara, per manca de consens general, utilitzarem la terminologia emprada per Rix (1976: 190 i ss.), que és la que apareix al *LIV* (*Lexikon der indogermanischen Verben*), el diccionari d'arrels verbals pie. més exhaustiu.

radical (ai. *man-anta* Rigveda 10,67,2 ‘ells van imaginar’), a partir del qual es podien formar: *a*) diferents temes aspectuals com per exemple un perfet estatiu ‘sóc el qui ha tingut un pensament’ (llat. *me-min-ī*, gr. *μέ-μιν-α*, gòt. *man* ‘penso, crec’), un present en *-īo* (ai. *mānyate*, airl. *-mainethar* ‘pensa, creu’, gr. *μαίνομαι* < **mḡ-īo-* ‘rabiar’, amb un fort desplaçament semàntic), i *b*) diferents temes d’*Aktionsart* com per exemple un causatiu ‘fer que algú tingui un pensament’ > ‘recordar’ (ai. *mānayati*, llat. *mon-eō*), etc. El llatí encara construí un present incoatiu: *com-min-īscor* ‘imaginar, idear’.

Tot i que mai es realitzessin en una arrel totes les formacions temàtiques possibles, els temes de present eren més nombrosos que els temes d’aoarist i el tema de perfet.² Certament, el tema de present és el que presenta més variacions de tipus apofònic i accentual (20 tipus segons el *LIV*: 14-20), en comparació amb el tema d’aoarist (3 tipus segons el *LIV*: 20-21; 4 segons MEISER, 1998: 44) i el de perfet (1 tipus segons el *LIV*: 21). Rix (1986), servint-se de la reconstrucció interna, ha sabut veure en aquesta manca d’homogeneïtat les restes d’un antic estadi en què els temes primaris marcats per un sufix primari haurien estat en origen *Aktionsarten*, tal i com veurem més endavant.

1.2. *Mode, veu i temps*

Els tres temes primaris suara esmentats servien de base per a la formació dels temes temporals-modals (temes secundaris), destinats a l’expressió de les categories de temps i mode mitjançant els sufixos temporals-modals (sufixos secundaris). Els temes secundaris es divideixen en dos grups diferents d’acord amb l’acabament del tema secundari simple: *a*) la conjugació atemàtica (sufix d’ind. *-ø-*) i *b*) la temàtica (el tema secundari acaba amb la vocal temàtica **-e-*). La vocal temàtica **-e-* mostra la vocal apofònica **-o-* quan es troba davant de desinències que comencen amb **-m-*, **-nt-*, **-h₂-* o **-ih₁-* (RASMUS-

2. Aquest antic estat es veu reflectit encara pels perfets simultanis (*Simultanperfekta*) del llatí, als quals els corresponen simultàniament més d’un tema de present: *stetī vs. pres. stō* i *sistō*, *sēdī vs. sedeō* i (*con-*) *-sidō*, *pependī vs. pendeō* i *pendō*, llat. arcaic *tetīnī* (llat. *tenuī*) *vs. teneō* i *tendō* (veg. MEISER, 1998: 180).

SEN, 1989: 136 i ss.; MEIER-BRÜGGER, 2002: 161-62). En totes les llengües indoeuropees s'hi observa la tendència general de l'augment de la flexió temàtica, més recent, en detriment de l'atemàtica, més arcaica (sobre l'origen de la flexió temàtica, lligat a la neutralització de temes atemàtics de subjuntiu, veg. RIX, 1986: 14-15 i VERNET, 2008: 33-36).

Quatre categories configuraven el sistema modal pie.: l'indicatiu (mode afirmatiu, declaratiu), l'imperatiu, el subjuntiu (mode voluntatiu-prospectiu) i l'optatiu (mode cupitiu-potencial) (per una història de la investigació, veg. TICHY, 2006: 1 i ss.).

Els modes indicatiu i imperatiu tenien el mateix tema secundari (tema no marcat amb absència de sufix secundari), el mode subjuntiu i optatiu, en canvi, feien servir sufixos secundaris per marcar la modalitat (*-e- i *-i_{eb}- respectivament); en ambdós casos, el sufix se situava entre el tema verbal i la desinència personal o terminació. El llatí neutralitzà la semàntica del subjuntiu i l'optatiu en una sola forma (veg. BERTOCCHI, 2004).

El pie. no coneixia la veu passiva i diferenciava únicament entre la veu activa i la veu mitjana. Aquesta distinció encara es conserva en grec, la veu mitjana del qual, entre d'altres funcions com la reflexiva, acabà assumint també el rol de la veu passiva (l'aorist passiu i el futur passiu del tipus ἤχθηεν, ἀχθήσομαι del verb ἄγω 'guiar', són innovacions del grec). En llatí, l'oposició de la veu activa *versus* la passiva acabà per substituir l'antiga distinció, tot i que la veu mitjana de tipus no passiu s'hagi conservat en els verbs deponents.

En el mode indicatiu pie., els tres temes aspectuals distingien tres tipus de temps: *a*) l'injuntiu, que expressava una acció fora de context temporal (com en el cas de les narracions mítiques) i que es flexionava amb les terminacions simples, altrament anomenades secundàries; *b*) el parontiu, que indicava el present actual i que es caracteritzava per les terminacions primàries, i *c*) el pretèrit, marcat per les terminacions secundàries i per l'augment o el prefix d'origen adverbial *h₁e- 'adés, llavors' (veg. MEIER-BRÜGGER, 2002: 183). El pie. podia emprar l'injuntiu en lloc del pretèrit quan la referència temporal era prou clara en el context.

A cadascun dels tres temes li correspon un participi actiu; el tema de present i d'aorist tenen també un participi de veu mitjana. Fora del

sistema de temes aspectuals, directament derivats de l'arrel, se situen el participi de perfet passiu i diferents substantius verbals (infinitius).

Les desinències personals s'afegien directament al tema secundari. El sistema verbal pie. tenia tres persones i tres nombres, singular, plural i dual (aquest darrer ha desaparegut en llatí). Les desinències personals expressaven, en pie., la persona i el nombre i, juntament amb les diferències accentuals i apofòniques del tema verbal, la veu i el temps. Les desinències secundàries (DS) eren les no marcades i s'empraven per expressar l'absència de temps (injuntiu) i el passat. Les desinències marcades, en canvi, eren les desinències primàries (DP), que expressaven el present actual (present d'indicatiu). El present actual també es podia expressar amb un tercer joc de desinències especials, les desinències de perfet. Les desinències primàries es distingeixen de les secundàries per l'afegiment d'*-i* o *-s* i són més recents que les secundàries:

Pers.	Desinències actives		Desinències mitjanes		Desinències de Perfet
	DS	DP	DS	DP	
Sg. 1	*-m	*-m-i (atem.) *-o-h ₂ (tem.)	a) b) * <i>-h₂e</i>	a) b) * <i>-maĭ</i> * <i>-h₂e-ĭ</i>	*-h ₂ e
2	*-s	*-s-i	*-so *-th ₂ e	*-so-ĭ	*-th ₂ e
3	*-t	*-t-i	*-to *-o	*-to-ĭ *-o-ĭ	*-e
Pl. 1	*-me	*-mes/-mos	*-med ^h h ₂	*-mesd ^h h ₂	*-me
2	*-te	*-tes?	*-d ^h ue	*-(s)d ^h ue	*-(h ₁)é?
3	*-(é)nt	*-(é)nt-i	*-(e)nto	*-(e)nto-ĭ	*-r(e)

Esquema de les desinències personals reconstruïdes en pie. (veg. MEISER, 1998: 40; MEIER-BRÜGGER, 2002: 179-183)

Les desinències de la veu mitjana del pie. són les que apareixen en l'apartat *a)* i es construïren en un estadi anterior al pie. a partir de les desinències de la veu activa (*cf.* les desinències secundàries de la 2 sg. *-s-o, 3 sg. *-t-o i 3 pl. *-nt-o). Rix (1988: 101-119) atribueix un origen pronominal anafòric a l'*-o- que apareix a les desinències de la veu mitjana. En algunes llengües antigues indoeuropees (en italià, cel-

ta, hittita, tocari i frigi), les desinències mediopassives van marcades per la desinència *-r(i)*. Les desinències de l'apartat *b)*, així com de les formes en *-r*, formes fossilitzades en la veu mitjana, són restes d'una arcaica veu estativa (pel pie. en general, veg. RIX, 1976: 239 i ss.; SZEMERÉNYI, 1989³: 247-252 i 266-268; MEISER, 1998: 40; MEIER-BRÜGGER, 2002: 179-183, amb abundant bibliografia; pel llatí, veg. LEUMANN, 1977⁵: 512-518; MEISER, 1998: 216-221).

Les desinències del tema de perfet se situen fora del sistema de present-aorist. Les desinències mitjanes del sistema de present-aorist (de l'apartat *b)*) mostren, però, formes idèntiques amb les del perfet. Aquesta coincidència no és casual i es podria explicar mitjançant la hipòtesi següent (veg. MEIER-BRÜGGER, 2002: 182), que té molts punts en comú amb el que s'esdevingué en les llengües semítiques: a part de la veu activa i mitjana, el pie. hauria tingut una veu estativa. Els temes de perfet eren flexionats mitjançant les desinències de la diàtesi estativa encara productiva (*-*h₂e*, *-*th₂e*, etc.). La veu estativa, però, a diferència de la veu activa i la veu mitjana, anà quedant arraconada a la llarga i el paradigma de perfet començà a sentir-se com si fos un paradigma de la veu activa, tot i que les desinències de perfet, diferents de les de la veu activa, van conservar-se com a restes de l'antiga diàtesi desapareguda. Algunes formes estatives, a més a més, foren incorporades a la veu mitjana i és per aquest motiu que dins del paradigma de la veu mitjana també es poden constatar residus de les antigues desinències de la veu estativa (per al perfet i l'estatiu pie., veg. RIX, 1976: 255-257; JASANOFF, 1978; COWGILL, 1979; SZEMERÉNYI, 1989³: 259 i ss.; LIV: 15; MEIER-BRÜGGER, 2002: 181-182; JASANOFF, 2003. Per al perfet llatí, veg. LEUMANN, 1977⁵: 606-611; MEISER, 1998: 217 i ss. Per al perfet grec, veg. MEIER-BRÜGGER, 1992 II: 54 -55. Per al vàdic i indoirani, veg. HOFFMANN / FORSSMAN, 2004²: 179 i ss., i 236 i ss.; GOTŌ, 1994 (1997): 165-192; JASANOFF, 1997: 119-139).

El temps s'expressava mitjançant les desinències personals o terminacions: les terminacions primàries indicaven el present; les secundàries, la manca de temps o el pretèrit (a més a més, el pretèrit podia estar expressat també mitjançant l'augment [gr. *ê*, ai., avest. *a-*, arm. *e-*]).

Tal i com en la flexió nominal, en la conjugació verbal atemàtica s'hi establia la diferència accentual i apofònica entre formes fortes i

formes dèbils. Les formes fortes tenien generalment grau ple i accent a l'arrel o al sufix i eren les següents: 1-3 sg. de l'indicatiu actiu, tot el paradigma de subjuntiu, així com l'imperatiu sense desinències; les formes dèbils, en canvi, mostraven grau reduït a l'arrel i l'accent als sufixos, i estaven formades per les formes de dual i de plural, l'optatiu, així com tot el paradigma de la veu mitjana, a excepció del subjuntiu mitjà. A diferència de la conjugació atemàtica, la conjugació temàtica no coneixia cap distinció paradigmàtica accentual ni apofònica, és a dir que aquests temes no distingien entre formes fortes i dèbils. Les antigues diferències apofòniques i accentuals de la flexió atemàtica han desaparegut gairebé en llatí ja que la flexió atemàtica es veié substituïda per la flexió temàtica.

A continuació m'agradaria comentar la hipòtesi de Rix (1986), que versa sobre l'origen del sistema verbal pie., i que pot ajudar a comprendre millor el que acabem d'explicar.

1.3. *Origen i desenvolupament del sistema verbal pie.: la teoria de Rix (1986)*

Més amunt hem cridat ja l'atenció sobre el fet que els temes de present reconstruït pel pie. mostren un elevat nombre de formacions verbals (20 temes) en comparació amb els de l'aorist (3 temes) i el de perfet (1 tema). D'acord amb Rix, el sistema verbal del pie. estava format originàriament per un ric ventall de temes d'*Aktionsart*. A part dels cinc temes d'*Aktionsart* reconstruïts pel LIV (22-25), Rix (1986: 16) veu en els sufixos primaris que formen els diferents temes de present, antics sufixos que en una època anterior al pie. (prepie., estadi A) haurien servit per formar els diferents temes de l'*Aktionsart*. Rix, fent ús de la reconstrucció interna, proposa com a model de punt de partida i desenvolupament del sistema verbal pie., la hipòtesi següent:

a) En prepie. (estadi A) només existien temes referents a l'*Aktionsart*. Els temes de subjuntiu i optatiu eren també temes d'*Aktionsart* i tenien el mateix significat que en pie.

b) En el pas de l'estadi A (prepie.) a l'estadi B (pie.) es produïren dues innovacions decisives per la formació i consolidació d'un siste-

ma aspectual: α) la introducció i realització de l'oposició aspectual del tema de present i d'aorist, i β) la reubicació del subjuntiu i l'optatiu (originàriament sufixos primaris vinculats a la dimensió *Aktionsart*) a la categoria temporalmodal, com a sufixos secundaris que podien precisar modalment temes de present i d'aorist (RIX, 1986: 12).

El primer impuls per la formació de l'oposició aspectual sorgí a partir dels presents radicals, neutres pel que fa a l'*Aktionsart*, que, segons el seu significat, podien ser duratius o puntuals, com per exemple **h₁es-* 'existir, ser' *vs.* puntual **g^wem-* 'anar, venir'. La durativitat acceptava les terminacions primàries i les secundàries, la puntualitat, en canvi, només les secundàries, de manera que les arrels puntuals acabaren per ser classificades com a aoristos. En origen, aquests aoristos haurien estat considerats com a temes defectius ja que no tenien formes equivalents al tema de present. El factor decisiu que possibilità l'establiment d'un sistema aspectual sorgí arran de la possibilitat de formar a partir de qualsevol tema duratiu (tema de present) un tema puntual caracteritzat amb el sufix *-s* (aorist sigmàtic) (RIX, 1986: 16; STRUNK, 1994: 429), l'origen del qual és encara incert perquè no se li ha trobat correspondència amb cap dels sufixos primaris (RIX, 1986: 8, 16, 22). Un segon pas, també determinant per la formació del sistema aspectual, fou el buidat semàntic dels temes d'*Aktionsart* que possibilità l'origen d'una categoria imperfectiva neutra quant a l'*Aktion-sart*, el present. D'aquesta manera s'originaren dues categories aspectuals neutres pel que fa a l'*Aktionsart*: el present imperfectiu (format a partir d'arrels duratives *i*, en el cas que l'arrel fos puntual, amb l'afegiment de sufixos primaris) i l'aorist perfectiu (format a partir d'arrels puntuals, és a dir, d'aoristos radicals, o, cas que l'arrel fos durativa, amb l'afegiment del sufix *-s*) (veg. RIX, 1986: 16).

Segons Strunk (STRUNK, 1994: 430-431), el grup de llengües anatòliques hauria conservat el ric nombre de temes de present com a antics testimonis dels temes d'*Aktionsart* del prepie., i arriba a la conclusió que les *Aktion-sarten* expressades per diferents tipus de temes de present (no només en hittita, ans en altres llengües indoeuropees) ja existien en una etapa primerenca del pie., mentre que la categoria d'aspectes expressada pels temes de present i d'aorist (que manca en hittita) es desenvolupà en un període més tardà del pie.

La majoria de les llengües indoeuropees antigues evolucionaren a partir d'un sistema aspectual envers un sistema temporal, com en el cas del llatí i les llengües itàliques (veg. STEMPER, 1998; TICHY, 1997; MELCHERT, 1997).

2. EL SISTEMA VERBAL LLATÍ

Les categories i dimensions reconstruïdes pel sistema verbal pie. es veieren reduïdes i organitzades en noves categories ja en protoitàlic. Tot i que en alguns aspectes no sigui fàcil d'explicar d'una manera clara cadascun dels canvis fonètics i morfològics que influïren en la nova reorganització del sistema verbal protoitàlic, es poden resumir tanmateix els estadis i processos més importants d'aquest desenvolupament que durà a l'entorn de 3.000 anys i que, per motius genètics i històrics, són aplicables tant al llatí com a les llengües sabèl·liques (veg. MEISER, 1998: 180-183; GARCÍA CASTILLERO, 2000).

El protoitàlic heretà inalterat el nombre de persones del pie. (tres pel singular i tres pel plural). Mentre que el llatí no conserva cap rastre del dual, les llengües sabèl·liques podrien haver-ne conservat algun (veg. MEISER, 1992: 291 i ss.).

Les categories d'aspecte, temps i mode reconstruïdes pel pie., en canvi, es veieren plenament afectades en la nova reorganització del sistema verbal llatí. Al final del període protoitàlic., el sistema aspectual del pie. patí un forta reestructuració: l'aorist perfectiu i el perfectiu pie., imperfectiu des d'un punt de vista aspectual (veg. ap. 2.1.1), s'uniren i formaren una nova categoria, el perfectiu, que trobem en llatí i en les llengües sabèl·liques, i que s'emprava per marcar el passat. Mitjançant aquesta nova reestructuració s'eliminà l'antiga organització dels temes aspectuals i temporals del pie., ja que en llatí els temes de present i de perfectiu s'empraren com a morfemes bàsics de derivació de diverses formacions temporals i modals.

La restricció semàntica i funcional que tenia el perfectiu en pie. (conseqüència d'un canvi d'estat atès pel subjecte) desaparegué ja en protoitàlic, de manera que s'originaren nous perfectius (neoperfectius) que, des d'un punt de vista semàntic, no tenien res en comú amb l'antic signi-

ficat estatiu dels perfet pie.; és el cas, per exemple, dels verbs d'acció del tipus *pepulī* 'he colpit/vaig colpir' (pres. *pellō*), *dedī* 'he donat/vaig donar', osc *deded* 'donà', etc. L'ampliació funcional i semàntica del perfet, així com la reorganització dels antics temes d'aorist i de perfet en una sola categoria de pretèrit en protoitàlic (tema de perfet), es palesa en la possibilitat que, per expressar aquesta categoria, es pogués emprar tant un tema d'aorist com un tema de perfet pie. Tot i que per norma general cada tema de perfet llatí tingués assignada una sola forma, en llatí arcaic es conserven encara alguns exemples que testimonien una vacil·lació a l'hora de triar entre un tema d'aorist (per exemple, llatí *fēcī* < **fēk-* < ao. **d^béh₁k-*/**d^bh₁k-*, de l'arrel **d^beh₁k-* 'fer') o un tema de perfet (per exemple, fíbula prenestina *vhe:vhaked / fefaked/* < pft. *fefak-*, també de l'arrel **d^béh₁k-* 'fer', veg. LIV: 139 i WACHTER, 1987: 57, 64). El mateix es pot dir per alguns casos aïllats del llatí clàssic (per exemple, ao. *parsī*, pft. *pepercī*, pres. *parco* 'estalviar'). Entre el llatí i les llengües sabèl·liques s'hi troben també algunes oscil·lacions significatives: tema de perfet llatí *uēnī* (< **g^wēm-* < **g^we-g^wm-*, de l'arrel **g^wem-* 'anar') vs. tema d'aorist sabèl·lic **ben-* (< **g^wém-*; osc *kúm-ben-ed* 'convēnit', veg. LIV: 209-210 i MEISER, 1998: 181), etc.

En pie., l'oposició de la veu activa i la veu mitjana només existia en el sistema de present i d'aorist, i el tema de perfet en quedava exclòs (veg. ap. 2.1.2). La passiva es podia expressar, o bé mitjançant la veu mitjana (tal i com s'esdevé en grec), o bé gràcies a una perífrasi verbal formada per un participi de perfet. En protoitàlic recent les formes mitjanes (funcionalment passives) es mantingueren només en el tema de present. En el sistema de perfet, en canvi, no es conservaren les antigues desinències mitjanes del tema d'aorist i s'optà per utilitzar la perífrasi verbal de participi de perfet + verb auxiliar *sum* (per exemple *amātus sum*), que és el que han heretat les llengües romàniques.

Dels tres temps diferents que distingia el pie., parontiu, injuntiu i pretèrit, aquest darrer, caracteritzat per l'augment, el llatí n'eliminà el darrer, que fou substituït per l'injuntiu amb valor de pretèrit. L'injuntiu i el parontiu es diferenciaven únicament per l'ús de la sèrie de terminacions secundàries o bé primàries respectivament. Com que el tema d'aorist, atès el seu caràcter aspectual puntual, no podia formar un parontiu, l'injuntiu, que en la tercera del singular es reconeix per

tenir la terminació *-ed*, va poder sobreviure (i en sabèllic va acabar per imposar-se). La pèrdua de l'injuntiu en el tema de present i de perfet en protoitàlic, en canvi, es veié recompensada gràcies a la introducció de nous pretèrits, com ara l'imperfet, caracteritzat pel sufix *-bā-* (*amābam*), que s'assignà al tema de present, i el plusquamperfet, al tema de perfet (veg. MEISER, 1998: 181-182; sobre l'origen del sufix *-bā-*, veg. MEISER, 1998: 197).

Pel que fa als modes subjuntiu, optatiu i imperatiu pie., el protoitàlic mantingué el mode imperatiu. Els antics modes subjuntiu i optatiu, en canvi, patiren una nova reestructuració i convergiren parcialment en una nova forma, el subjuntiu, que heretà el significat jussiu de l'antic subjuntiu pie. i la semàntica cupitativa i potencial de l'optatiu pie.

En llatí, el sistema de participis i substantius verbals del pie. patí una forta reestructuració (veg. MEISER, 1998: 183). Les formes que desaparegueren, tot i que encara es conservin en casos lexicalitzats, són les següents: a) el participi de present mediopassiu (amb el sufix **-mh₁no-*, cf. gr. *λεγόμενος*), que apareix testimoniats en mots com *alumnus* < **alomanō-* < **h₂al-o-mh₁no-*, del verb *alō* 'criar, alimentar', o bé *fēmina* < **d^heh₁-mh₁nah₂-*. b) El participi de perfet actiu (amb el sufix **-mos-*, cf. gr. *εἰδώς*, neutr. *εἰδός*, gen. *-τος*), conservat tal vegada en *apud* < **ap-μot* (*t* en lloc de *s* com en gr. *εἰδότος*?; veg. MEISER, 1998: 183). c) El participi d'aoarist actiu/ mitjà. El participi actiu es pot trobar encara en mots com *par-ēns* 'pare', del verb *par-iō* 'crear' (< tema d'aoarist **par-*), *cliēns* 'client' (< tema d'aoarist **klei-* 'recolzar').

A banda d'aquesta nova reorganització que patí el sistema verbal de la llengua llatina, la llengua arcaica conserva encara algunes formes que, per la seva antiguitat, quedaren fora del sistema verbal de la llengua clàssica. Aquests arcaïsmes tenen un gran valor per la reconstrucció històrica.

2.1. Formes arcaïques conservades en llatí

A continuació presentem algunes formes arcaïques que es poden considerar com a testimonis d'una fase intermèdia entre el que fou el sistema verbal pie. i el que trobem en llatí clàssic. En aquest grup tan

heterogeni, s'hi poden reconèixer formes que provenen d'antics optatius del tipus *sim*, subjuntiu de *sum*; *uelim*, subjuntiu de *uolō* i *edim*, subjuntiu d'*edō*.

Un altre verb, que apareix totalment aïllat en època arcaica, és el subjuntiu llatí *duim dui*, etc. < **doμ-ī-*, de l'arrel **deh*₃- 'donar', format amb l'antic sufix d'optatiu **-ī-* (veg. MEISER, 1998: 184 i BERTOCCHI, 2004: 29), així com també formes com *iuuerint* (< **iuua-s-ī*), *monerīs* (< **mone-s-ī*), *sīrīs* (< **sej-s-ī-*) que s'interpreten com a subjuntius en *-ī* (< sufix d'optatiu) d'aoristos sigmàtics (veg. MEISER, 1998: 184).

En segon lloc hi trobem també els subjuntius radicals, formes molt arcaiques que quedaren fora del sistema verbal llatí d'època clàssica. Aquests subjuntius llatins en *-ā* del tipus *aduenat* no es deriven del tema de present, ans directament de l'arrel verbal que, des d'una perspectiva històrica, s'analitza com un aorist radical i estan testimoniats en formes com *aduen-at* (< **g^wem-* 'anar', vs. pres. *ueniō* < **g^wm₂-jé-*), *at-tig-ās* (< **teh*₂*g-* 'tocar', vs. pres. *tangō* < **th₂-né-g-*), *at-tul-at* (< **telh*₂- 'alçar', vs. pres. *tollō* < **t_l-né-h₂-*), *fu-ās* (< **b^hueh*₂- 'esdevenir', vs. pres. *fīō* < **b^huh₂-jé-*); *du-as* (< **deh*₃- 'donar', vs. pres. *dō/dāre* < **deh*₃-/*dh*₃-). Aquests subjuntius radicals s'han conservat majoritàriament en el subjuntiu prohibitiu (per exemple *caue fuās* (a Pl. *Capt.* 431), *nē attigās* (a Pl. *Bac.* 445), *nē aduenat* (a Pl. *Ps.* 1030) i en llatí clàssic foren substituïts per un perfet de subjuntiu (*nē attigerīs*), el qual va assumir també les funcions de l'antic subjuntiu d'aorist (veg. MEISER, 1998: 184).

En tercer lloc s'hi troben les formes de futur en *-s* del tipus *faxō/faxim* que constitueixen una de les categories verbals més interessants del llatí d'època arcaica (ss. III-II a.C.). En llatí arcaic es conserven uns 90 d'aquests futurs en les tres primeres conjugacions. En llatí clàssic, en canvi, deixaren d'emprar-se en la seva gran majoria i només apareixen en textos arcaïtzants, tot i que algunes formes han perdurat com a verbs lexicalitzats (per ex. *ausim*, *ausīs*; *faxō*, *faxīs*, etc.; veg. MEISER, 1998: 183-184).

Al costat del tipus *faxo/faxim*, apareix documentada, tot i que en un nombre menor, una altra forma de subjuntiu del tipus *faxem*, amb la **-ē* de l'imperfet de subjuntiu ajuntada al morfema **-s-* (veg. BERTOCCHI, 2004: 30).

A banda d'aquests arcaïsmes que quedaren fora del sistema verbal de la llengua clàssica, i que es remunten a antigues formacions pie., el sistema verbal del llatí clàssic conserva també gran nombre dels antics temes verbals pie., tot i que reorganitzats dins dels dos grans temes en què es divideix el sistema verbal del llatí: el tema de present i el tema de perfet.

2.2. *El tema de present*

A través d'una sèrie de processos fonològics i morfològics, el sistema verbal llatí reorganitzà els antics 20 temes de present i els cinc d'*Aktionsart* que tenia el pie. en els cinc grups que formen el tema de present de la conjugació llatina.

Els antics temes radicals atemàtics (aorist radical i present radical) foren bandejats en benefici de la flexió temàtica, de creació més recent. Els presents radicals atemàtics conservats en llatí són molt pocs: *sum* 'ésser', *eō* 'anar' i *edō* 'menjar', que presenta el grau de l'arrel allargat i que en època imperial es tematitzà envers *edis*, *edit*, pres. de subjuntiu *edam*, inf. *edere*.

Alguns verbs de la primera i segona conjugació, segueixen encara el tipus atemàtic, tot i que des del punt de vista sincrònic, ja no són irreconeixibles (veg. MEISER, 1998: 185 i VERNET, 2008: 47-51). Els antics aoristos radicals s'han conservat en llatí transformats sota la forma de pft. en *-ul/-v* (tipus *com-plēuī* < **pleh₁-m*).

En el procés de tematització verbal, s'han de tenir present tres canvis fonològics que tingueren un rol central en aquesta nova reorganització:

a) En els temes pie. acabats en *-CH, i davant d'una terminació començada en consonant, **H* > *a*: per exemple, pie. **uemb₁-ti* (de l'arrel **uemb₁-* 'escopir') > **uema-ti*.

b) En la resta de temes acabats en consonant s'introduí la vocal temàtica: per exemple, **b^hined-ti* > **findeti* > *findit* (**b^hined-ti* hauria donat en llatí †*finessi* > †*finis*; veg. MEISER, 1998: 185).

c) La caiguda d'**i* intervocàlica i les contraccions vocàliques que es produïren com a conseqüència d'aquest fenomen foren decisius pel

sorgiment de la primera i segona conjugacions llatines, en les quals desembocaren formacions d'orígens pie. diferents.

Aquests tres canvis, juntament amb d'altres processos fonològics, no només propiciaren la tematització d'algunes formes verbals pie. d'origen atemàtic, sinó que també foren decisius a l'hora de reorganitzar els diferents temes verbals pie. dins del sistema de les cinc conjugacions llatines.

2.3. *El tema de perfet*

A diferència del tema de present, el tema de perfet llatí no mostra cap sistema estructurat per conjugacions. El que sí que es pot observar, en canvi, són els cinc tipus de flexió verbal diferents que caracteritzen aquest tema: *a*) el perfet en *-u/-v* (tipus *amō, amāuī*), *b*) el perfet reduplicat (tipus *pellō, pepulī*), *c*) el perfet amb vocal llarga (tipus *ueniō, uēnī*), *d*) el perfet simple (tipus *pandō, pandī*) i *e*) el perfet sigmàtic (tipus *dīcō, dīxī*) (veg. MEISER, 1991 i 2003; VERNET, 2008: 59-71).

A excepció del perfet en *-u/-v*, que no apareix testimoniats en les llengües sabèl·liques ni en pie., la resta de temes de perfet llatins provenen de temes de perfet i d'aoistos pie. Els tres temes d'aoist pie. reconstruïts pel *LIV*, l'aoist radical, l'aoist sigmàtic i l'aoist reduplicat, així com l'únic tema de perfet pie., es mantingueren en llatí. En alguns casos, dues categories pie. diferents confluïren en un mateix tipus de perfet llatí, com per exemple el perfet pie. i l'aoist reduplicat pie., que anaren a parar al tema de perfet reduplicat llatí. Únicament l'aoist sigmàtic pie. es mantingué com a categoria morfològica íntegrament reconeixible en llatí. La llengua llatina no ha conservat l'aoist radical temàtic, un tema d'aoist més recent, posterior al pie., que algunes llengües indoeuropees han mantingut (*cf.* gr. *εἶδον*, ai. *avidam*, armen. *egit* < **e-id-omet*; veg. MEISER, 1998: 203).

Tal i com s'esdevé en la terminologia emprada en la gramàtica de l'alemany, el llatí també distingeix entre temes de perfet dèbils (perfets amb sufix *-s* i *-u/-v*; *cf.* alem. *sage, sagte*) i els temes de perfet forts, que es caracteritzen per un canvi del tema i representen la resta de temes de perfet que trobem en llatí (perfet reduplicat, perfet en

vocal llarga i el perfet simple; cf. alem. *singen*, *sang/gesungen*). Com en la llengua alemanya, les formacions més productives són les del perfet dèbil, sobretot pel que fa als temes de perfet en *-v*, la formació més recent que acabà essent la més emprada, en detriment dels altres temes, més antics, que quedaren fora del sistema de perfet del llatí clàssic.

De manera semblant a l'alemany, els verbs derivats o secundaris (deverbatius de la primera, segona i quarta conjugació, denominatius, etc.) formaven un tema de perfet dèbil; en els verbs primaris, la majoria dels quals anaren a parar a la tercera i quarta conjugació, en canvi, apareix normalment un tema de perfet fort. Així doncs, per exemple, la majoria dels verbs de la primera conjugació formen un perfet en *-v*, el grup dels causatius-iteratius mostren un tema de perfet en *-u*, i només en casos comptats apareix un tema de perfet reduplicat o amb vocal llarga. La majoria dels verbs de la segona conjugació formen un perfet en *-u* quan la síl·laba de l'arrel és prosòdicament breu (*monuī*, *docuī*, *tacuī*, *habuī*, etc.), i un perfet sigmàtic quan aquesta és prosòdicament llarga (*alsī*, *arsī*, *auxī*, *haesī*, *rīsī*, etc., d'*algeō*, *ardeō*, *augeō*, *haereō*, *rīdeō* [*mānsī*, de *maneō*, en fóra l'excepció]). Els verbs, l'arrel dels quals acaba en *-v*, formen el perfet amb vocal llarga, per exemple, *cāvī*, *fāvī*, *fōvī*, *mōvī*, *vōvī*, etc. (veg. MEISER, 1998: 203).

3. CONCLUSIONS

Aquests són, a grans trets, els canvis que es produïren dins del sistema verbal del llatí i les llengües sabèl·liques respecte del sistema verbal originari reconstruït pel pie. Hem vist com en un estadi anterior al pie., el sistema verbal hauria estat caracteritzat només per l'*Aktionsart*, categoria lèxica que modificava el significat bàsic de l'arrel verbal. En un estadi posterior, en pie., s'hauria generat una nova dimensió, l'aspectual, que, juntament amb l'*Aktionsart*, hauria caracteritzat els temes primaris del sistema verbal pie. Posteriorment, s'hi hauria afegit també el temps i el mode, de manera que la majoria de llengües indoeuropees evolucionaren a partir de l'antic sistema aspectual envers un sistema temporal, en què la categoria d'*Aktion-*

sart ja no era productiva, com en el cas de la llengua llatina i l'oscumbre.

MARIONA VERNET I PONS
Universitat de Barcelona

ABREVIATURES

ai.	antic indi
airl.	antic irlandès
alem.	alemany
ao.	aorist
arm.	armeni
avest.	avèstic
DP	desinències primàries
DS	desinències secundàries
gr.	grec
<i>LIV</i>	<i>Lexicon der indogermanischen Verben</i> (veg Rix 20012)
llat.	llatí
pft.	perfet
pie.	protoindoeuropeu
pres.	present

BIBLIOGRAFIA

- Davide BERTOCCI (2004): *Il Congiuntivo e l'ottativo. Problemi di morfosintassi tra indeuropeo e latino arcaico*, Gènova, Alessandria, Edizioni dell'Orso.
- Warren COWGILL (1979): *Anatolian hi-Conjugation and Indo-European Perfekt: Instalment II*, dins Erich NEU i Wolfgang MEID: *Hethitisch und Indogermanisch*, Innsbruck, Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck; «Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft», núm. 25, ps. 25-29.
- Carlos GARCÍA CASTILLERO (2000): *La formación del tema de presente primario osco-umbro*, Vitòria, Universidad del País Vasco; «Anejos de Veleia», núm. 16.

- Karl HOFFMANN i Bernhard FORSSMAN (2004²): *Avestische Laut- und Flexionslehre*, Innsbruck, Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck; «Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft», núm. 115.
- Jay H. JASANOFF (1978): *Stative and Middle in Indo-European*, Innsbruck, Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck; «Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft», núm. 23.
- Jay H. JASANOFF (1997): *Gathic Avestan cikōitaraš*, dins Alexander LUBOTSKY: *Sound Law and Analogy, Papers in honor of Robert S. P. Beekes on the occasion of his 60th birthday*, Amsterdam/Atlanta, Rodopi, ps. 119-130.
- Jay H. JASANOFF (2002-2003): 'Stative' *-ē- revisited, «Die Sprache», núm. 43.2, ps. 127-170.
- Jay H. JASANOFF (2003): *Hittite and the indo-european Verb*, Oxford/Nova York, Oxford University Press.
- Manu LEUMANN (19775): *Lateinische Laut- und Formenlehre*, Munic, Beck.
- Michael MEIER-BRÜGGER (1992): *Griechische Sprachwissenschaft*, Berlín/Nova York, de Gruyter.
- Michael MEIER-BRÜGGER (2002⁸): *Indogermanische Sprachwissenschaft*, Berlín/Nova York, de Gruyter.
- Gerhard MEISER (1991): *Vorgeschichte und Ausbildung des lateinischen Perfektsystems*, Freiburg (*Habilitationsschrift* no publicada).
- Gerhard MEISER (1992): *Die sabellischen Medialendungen der 3. Person*, dins Robert BEEKES: *Relative Chronologie, Akten der VIII. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft 1987, Leiden*, Innsbruck, Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, ps. 291-305.
- Gerhard MEISER (1998): *Historische Laut- und Formenlehre der lateinischen Sprache*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Gerhard MEISER (2003): *Veni Vidi Vici. Die Vorgeschichte des lateinischen Perfektsystems*, Munic, Beck; «Zetemata. Monographien zur klassischen Altertumswissenschaft», núm. 113.
- H. Craig MELCHERT (1997): *Traces of a PIE Aspectual Contrast in Anatolian?*, «Incontri linguistici», núm. 20, ps. 83-92.
- Jens Elmegård RASMUSSEN (1989): *Studien zur Morphophonemik der indogermanischen Grundsprache*, Innsbruck, Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck; «Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft», núm. 55.
- Helmut RIX (1976): *Historische Grammatik des Griechischen. Laut- und Formenlehre*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Helmut RIX (1986): *Zur Entstehung des urindogermanischen Modusystems*, Innsbruck, Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck; «Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft: Vorträge und kleinere Schriften», núm. 36.

- Helmut RIX (2001²): *Lexikon der indogermanischen Verben*, Wiesbaden, Reichert.
- Reinhard STEMPEL (1998): *Zu Vorgeschichte und Entwicklung des lateinischen Tempus- und Modusystems*, «Historische Sprachforschung (Historical Linguistics)», núm. 111, ps. 270-285.
- Klaus STRUNK (1994): *Relative Chronology and Indo-European Verbal-system: The case of Present- and Aorist-Stems*, «The Journal of Indo-European Studies», núm. 22, ps. 417-434.
- Oswald SZEMERÉNYI (1989³): *Einführung in die Vergleichende Sprachwissenschaft*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Eva TICHY (1997): *Vom indogermanischen Tempus/Aspekt-System zum vedischen Zeitstufensystem*, dins Emilio CRESPO i José Luis GARCÍA RAMÓN: *Berthold Delbrück y la sintaxis indoeuropea hoy*, *Actas del Coloquio de la Indogermanische Gesellschaft (Madrid, 21-24 de septiembre de 1994)*, Madrid/Wiesbaden, Ediciones de la UAM/Reichert, ps. 589-609.
- Eva TICHY (2006): *Der Konjunktiv und seine Nachbarkategorien. Studien zum indogermanischen Verbum, ausgehend von der älteren vedischen Prosa*, Bremen, Hempen.
- Mariona VERNET (2008): *La segona conjugació verbal llatina: estudi etimològic i comparatiu sobre l'origen protoindoeuropeu de la formació dels seus temes verbals*, Barcelona, Promocions i publicacions universitàries (PPU); «Col·lecció Cum Laude», núm. 1.
- Rudolf WACHTER (1987): *Altlateinische Inschriften. Sprachliche und epigraphische Untersuchungen zu den Dokumenten bis etwa 150 v. Chr.*, Berna, Lang.